

Bafojev Jahongir O'tkir o'g'li
Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish (tarix)
mutaxassisligi magistranti
Chirchiq sh., O'zbekiston

**XIX ASR OXIRI — XX ASR BOSHLARIDA ROSSIYA VA
BRITANIYA IMPERIYALARINING POMIR MINTAQASIGA
NISBATAN GEOSIYOSIY RAQOBATI**

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya va Britaniya imperiyalarining "Katta O'yin" geosiyosiy raqobati doirasida Pomir mintaqasiga bo'lgan harbiy-strategik, diplomatik va geografik-tadqiqotchilik yondashuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqot Pomirning Markaziy Osiyo geosiyosatidagi tutgan o'rnini, ikkala imperiyaning razvedka faoliyati, 1891-yilgi Bozay-Gumbaz intsidenti va 1895-yilgi chegara bitimining shakllanish jarayoniga bag'ishlangan. Tarixiy-qiyosiy va geosiyosiy tahlil metodlari asosida ko'rsatilishicha, mazkur shartnoma ikki imperiya o'rtasidagi strategik kuch muvozanatini belgilab, mintaqadagi zamonaviy chegara tartibining poydevorini yaratgan.

Kalit so'zlar: Pomir, Katta O'yin, Rossiya imperiyasi, Britaniya imperiyasi, geosiyosat, 1895-yilgi chegara bitimi, mustamlakachilik siyosati, Markaziy Osiyo.

Bafojev Jahongir O'tkir o'g'li
Chirchiq State Pedagogical University
Master's student in the specialty of
Teaching Social and Humanitarian Sciences (History)
Chirchiq, Uzbekistan

GEOPOLITICAL RIVALRY OF THE RUSSIAN AND BRITISH EMPIRES OVER THE PAMIR REGION IN THE LATE 19TH — EARLY 20TH CENTURIES

Abstract

This article analyzes the military-strategic, diplomatic, and geographical-exploratory approaches of the Russian and British Empires toward the Pamir region within the context of the "Great Game" geopolitical rivalry in the late 19th and early 20th centuries. The research focuses on the role of the Pamirs in Central Asian geopolitics, the intelligence activities of both empires, the Bozai Gumbaz Incident of 1891, and the process by which the border agreement of 1895 was formed. Based on historical-comparative and geopolitical analysis methods, it is demonstrated that this treaty defined the strategic balance of power between the two empires and laid the foundation for the modern border order in the region.

Keywords: Pamirs, Great Game, Russian Empire, British Empire, geopolitics, 1895 border agreement, colonial policy, Central Asia.

KIRISH

Markaziy Osiyo XIX asrning ikkinchi yarmida jahon geosiyosiy raqobatining asosiy maydonlaridan biriga aylandi. Ushbu hududda Rossiya va Britaniya imperiyalari o'rtasida "Katta O'yin" nomi bilan tarixga kirgan ko'p o'nlab yillik strategik kurash kechdi. Bu raqobatning eng keskin va eng munozarali sahifasi aynan Pomir mintaqasida yuzaga keldi (Hopkirk, 1990).

"Dunyo tomi" deb ulug'langan Pomir — Tojikiston, Afg'oniston, Xitoy va Qirg'iziston hududlarini qamrab oluvchi noyob strategik hudud bo'lib, u dengiz sathidan 3700 metrdan 7495 metrgacha balandlikda joylashgan. Geografik murakkabligi va Hindiston, Xitoy hamda Markaziy Osiyoni tutashtiruvchi

qadimiy karvon yo'llari ustidagi nazorat imkoniyati uni XIX asrda ikki buyuk imperiya uchun eng muhim geosiyosiy ob'ektga aylantirgan (Postnikov, 2001).

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Pomir mintaqasi bugun ham Tojikiston, Afg'oniston, Xitoy va Pokiston chegaralari kesishgan nuqtada joylashib, mintaqaviy geosiyosatning muhim o'zagini tashkil etadi. Bu chegaralarning tarixiy ildizlarini tushunish uchun XIX asr oxiridagi diplomatik jarayonlarni o'rganish zarurdir. O'zbek tarixshunosligi uchun esa mazkur mavzuning qiyosiy-geosiyosiy jihatda o'rganilishi yangilik hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi — XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya va Britaniya imperiyalarining Pomir mintaqasiga bo'lgan harbiy-strategik, geografik va diplomatik yondashuvlarini tahlil qilib, 1895-yilgi chegara bitimining mohiyati va ahamiyatini baholashdan iborat. Tadqiqot quyidagi savollarga javob beradi: Pomir "Katta O'yin"da qanday strategik o'rin tutgan? Ikkala imperiya qanday vosita va usullardan foydalangan? 1895-yilgi shartnoma qanday sharoitlarda tuzilgan va uning natijalari qanday bo'lgan?

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tarixiy-xronologik, qiyosiy tahlil va geosiyosiy tahlil metodlaridan kompleks foydalanildi. Geosiyosiy tahlil yondashuvi geografik omillar bilan siyosiy qarorlar, kuchlar muvozanati va imperiyalarning strategik manfaatlari o'rtasidagi aloqani o'rganishga imkon beradi. Bu yondashuv Postnikov (2001) tomonidan Pomirni o'rganishda markaziy metodologik usul sifatida qabul qilingan.

Manbalar bazasini ikkala imperiyaning arxiv hujjatlari, zamonaviy tadqiqotchilar asarlari va birinchi manbalar tashkil etadi. Britaniya maktabi vakillari: P. Hopkirk, H. Rawlinson, G. Morgan, T. Gordon; Rossiya maktabi: A.V. Postnikov, B.L. Gromchevskiy, N.A. Xalfin, N.A. Severtsov. O'zbek olimlari: O.A. Mahmudov, D. Urakov, G'.A. Axmadjonov. Manbalarni qiyosiy tahlil qilish orqali har ikkala tomonning fikri ob'ektiv baholandi.

Tadqiqotning kronologik doirasi 1865—1907-yillarni qamrab oladi: Rossiyaning Toshkentni egallashidan boshlab ikkinchi Britaniya-afg'on urushiga qadar. Mazkur davrda "Katta O'yin"ning Pomir bosqichi o'z avjiga chiqdi va 1895-yilgi shartnoma bilan diplomatik nuqta qo'yildi. Tahlilning asosiy o'qi — ekspeditsiyalar, razvedka harakatlari va diplomatik muzokaralar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik.

NATIJALAR

Pomirning geosiyosiy ahamiyati va "Katta O'yin" konteksti

Pomir tog' tizimi o'zining murakkab relyefi bilan XIX asrda harbiy nuqtai nazardan ikki jihatdan ahamiyat kasb etgan: bir tomondan, u tabiiy to'siq vazifasini o'tagan; ikkinchi tomondan, strategik dovon va vodiylar orqali harbiy o'tish yo'llarini nazorat qilish imkonini bergan. Pomirni egallagan davlat Hindiston chegarasiga to'g'ridan-to'g'ri chiqish yo'lini qo'lga kiritardi (Hopkirk, 2004).

"Katta O'yin" — XIX asr boshidan XX asr boshigacha davom etgan Rossiya-Britaniya geosiyosiy raqobatining tarixiy nomi. Bu atamani birinchi bo'lib ingliz ofitseri Artur Konnolli qo'llagan, keyinchalik Rudyard Kiplingning 1901-yilgi "Kim" romani orqali u keng jamoatchilikka ma'lum bo'lgan. Rossiya uchun Pomir janubga — Hind okeaniga yo'nalishda kengayishning kaliti, Britaniya uchun esa "Hindistonning shimoliy qalqoni" bo'lgan (Postnikov, 2001).

Postnikov ta'kidlaganidek, ikki imperiya uchun strategik maqsadlar tubdan farq qilgan: Rossiya uchun Markaziy Osiyo yangi bozorlar va harbiy ustunlik uchun kengayish yo'nalishi bo'lsa, Britaniya uchun bu hududlar avvalo himoya tampon zonasi sifatida ahamiyat kasb etgan. Ana shu ziddiyat Pomirdagi raqobatning asosiy harakatlanuvchi kuchini tashkil etgan.

Rossiya imperiyasining Pomirdagi harbiy va razvedka faoliyati

Rossiya imperiyasining Pomirga nisbatan qiziqishi 1860-yillardan boshlab kuchaya boshladi — aynan o'sha davrda Qo'qon xonligi, Buxoro amirligi va

Xiva xonligi bosqichma-bosqich Rossiya nazoratiga o'tdi. 1865-yilda Toshkent, 1868-yilda Samarqand va Buxoro amirligi, 1873-yilda Xiva xonligi — bular Rossiyaning markaziy Osiyodagi kengayishining bosqichlari edi. Bu kengayish Rossiyani Pomir ostonasiga olib keldi.

Ilmiy ekspeditsiyalar razvedka vositasi sifatida: Rossiya imperiyasi Pomirni o'rganish uchun bir qator ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirdi. N.A. Severtsovning 1878-79-yillardagi ekspeditsiyasi mintaqaning orografik xaritasini tuzdi; A.P. Fedchenko muzligi kashf etildi; B.L. Gromchevskiyning 1889-1891-yillardagi marshrutlari esa harbiy-strategik ahamiyatga ega bo'ldi. Gromchevskiy o'z asarida yozganidek: Pomir bo'yicha ma'lumotlar to'plash nafaqat ilmiy, balki harbiy zarurat edi (Gromchevskiy, 1891).

1891-yilgi Bozay-Gumbaz intsidenti "Katta O'yin"ning Pomir bosqichidagi eng muhim voqealardan biri bo'ldi. Polkovnik Yanovy boshchiligidagi rus otryadi Bozay-Gumbazdagi britaniyalik kapitan Yungxazbendning lagerini parchalab, uni Pomirdan chiqib ketishga majbur qildi. Bu voqea Londonda kuchli diplomatik keskinlikni yuzaga keltirdi va chegara masalasini hal qilishni tezlashtirdi.

Britaniya imperiyasining Pomirdagi diplomatik va razvedka harakatlari

Britaniya imperiyasi Pomirni avvalo Hindistonni himoya qilish mantig'i doirasida ko'rgan. "Panditlar" — Britaniya tomonidan tayyorlangan mahalliy razvedkachilar — Tibetni va Pomirni o'rganishda muhim rol o'ynagan. Ular ko'pincha savdogar, ziyoratchi yoki darvish qiyofasida yurgan holda maxfiy o'lchovlar o'tkazgan va karta ma'lumotlarini yig'ib, Hindiston razvedkasiga yetkazgan (Derek Waller, 1990).

Kapitan Jorj Xeyvardning (1870) va kapitan T. Gordon boshchiligidagi Forsayt missiyasining (1873-74) Pomirdagi faoliyati geografik va harbiy ma'lumotlar to'plashning tipik namunasi bo'ldi. Gordon o'z asarida Pomirning strategik dovonlarini batafsil tasvirlab, ularning harbiy jihatdan ahamiyatini

ochib bergan. Britaniya uchun Vaxon koridori — Afg'oniston va Xitoy o'rtasidagi tor hududiy kamar — Rossiyaning janubga ilgarilanishini to'xtatuvchi muhim tampon zona sifatida qaralgan.

Britaniya Afg'oniston bilan bog'liq siyosatni ham Pomir masalasiga bog'lab olib borgan. 1855 va 1857-yillardagi anglo-afg'on shartnomalar, Do'st Muhammadxon bilan munosabatlar, ikkinchi Britaniya-afg'on urushi (1878-1880) — bularning barchasi Britaniyaning shimoliy Hindiston atrofida xavfsizlik kamarini yaratish strategiyasining tarkibiy qismlari edi.

1895-yilgi Pomir chegara bitimi: raqobatdan murosaga

1891-yilgi Bozay-Gumbaz intsidentidan keyin ikki imperiya Pomir masalasini diplomatik yo'l bilan hal qilishga majbur bo'ldi. 1893-1895-yillar davomida London va Peterburgda olib borilgan muzokaralar natijasida 1895-yil 11-martda chegara bitimi imzolandi. Bu bitim bo'yicha: Amudaryo (Panj) daryosining o'ng qirg'og'idan shimol va sharqdagi hududlar Rossiya ta'sir doirasiga o'tdi; Vaxon koridori Afg'onistonga berildi va u Rossiya va Britaniya Hindistoni o'rtasidagi tampon zonaga aylandi; Afg'oniston Shimoliy Pomir chegarasini qabul qildi.

Bitimning siyosiy mohiyati — kuch muvozanati nazariyasi nuqtai nazaridan — shunda ediki, u hech bir tomonga to'liq g'alaba keltirmay, ikki imperiyaning o'zaro manfaatlarini hisobga oldi: Rossiya Pomir ustidan amaliy nazoratni qo'lga kiritdi, Britaniya esa Vaxon koridori orqali Rossiyaning Hindistonga to'g'ridan-to'g'ri chegaradosh bo'lishiga yo'l qo'ymadi. Bu klassik "murosa orqali tinchlik" modeli edi (Postnikov, 2001).

1907-yilgi Britaniya-Rossiya konventsiyasi bu murosani yanada mustahkamladi va rasman «Katta O'yin»ga nuqta qo'ydi. Mazkur konventsiyada Eron, Afg'oniston va Tibet ta'sir doiralari rasman belgilab olindi. Shu tariqa, XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi geosiyosiy raqobat arxiv diplomatik kelishuv bilan yakunlandi.

MUHOXAMA

Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, Pomir mintaqasidagi raqobat bir necha jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Birinchidan, geografik bilimlar geosiyosiy vosita sifatida ishlatilgan: ekspeditsiyalar, kartografiya va razvedka harakatlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Bu jihat Forsayt missiyasi, panditlar faoliyati va Gromchevskiy ekspeditsiyalarida yaqqol ko'rinadi.

Ikkinchidan, 1895-yilgi bitimning tahlili shuni ko'rsatadiki, u kuch muvozanati nazariyasining klassik namunasiga mos keladi. Ikki imperiya o'zaro yon berish orqali yirik harbiy to'qnashuv ehtimolini bartaraf etdi. Bu "murosa diplomatiyasi" keyinchalik Yevropa geosiyosatida ham keng qo'llaniladigan usulga aylandi.

Uchinchidan, ushbu tadqiqot O'zbek tarixshunosligi uchun yangilik sifatida muhim — chunki Pomir masalasi o'zbek akademik muhitida asosan bir tomonlama (ko'proq Rossiya maktabi ta'sirida) yoritilgan. Qiyosiy yondashuv ikkala imperiyaning manfaatlari va harakatlarini bir vaqtda ko'rishga imkon beradi.

Zamonaviy ahamiyati nuqtai nazaridan, mazkur tarixiy chegara jarayonlarini bilish bugungi Tojikiston-Afg'oniston-Xitoy chegara masalalarini anglash uchun zaruriy kontekst beradi. Vaxon koridori, Pomirning hudud statusi va mintaqaviy kuchlar muvozanati — bularning barchasi XIX asr oxiridagi shartnomalarning bevosita merosiga kiradi.

Tadqiqotning cheklangan tomonlari: arxiv manbalarining to'liq qamrovi imkon doirasida bo'lmagan; afg'on va xitoy nuqtai nazarlarini ham qo'shish tadqiqotni yanada kengaytirishi mumkin. Kelajak tadqiqotlar uchun Pomir masalasini Afg'oniston ichki siyosati bilan bog'liq holda o'rganish tavsiya etiladi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya va Britaniya imperiyalarining Pomir mintaqasiga bo'lgan geosiyosiy yondashuvlarini qiyosiy tahlil asosida ko'rib chiqdi. Asosiy xulosalar quyidagicha:

1. Pomir "Katta O'yin"ning eng keskin bosqichi bo'lib, u ikkala imperiya uchun ham harbiy-strategik, ham ramziy ahamiyat kasb etgan. Mintaqaning tabiiy-geografik xususiyatlari — baland tog'lar, dovonlar, chekkadagi joylashuv — uni nazorat qilishni qiyinlashtirib, shu bilan birga uni nazorat qiluvchi tomonga katta strategik ustunlik bergan.

2. Ikkala imperiya ham ilmiy ekspeditsiyalardan razvedka vositasi sifatida foydalangan. Rossiya tarafidan Severtsov, Fedchenko, Gromchevskiy; Britaniya tarafidan Heyvard, Forsayt missiyasi, panditlar — bularning barchasi geografik bilimni harbiy-diplomatik maqsadlarga xizmat qildirgan.

3. 1895-yilgi chegara bitimi ikki imperiya o'rtasidagi murosaning diplomatik ifodasi bo'lib, kuch muvozanati nazariyasining amaliy namunasi. Rossiya Pomir nazoratini, Britaniya esa Vaxon koridori tampon zonasini qo'lga kiritdi. Bu shartnoma bugungi Markaziy Osiyo chegaralari tartibining tarixiy poydevorini yaratdi.

4. O'zbek tarixshunosligi uchun Pomir masalasini qiyosiy geosiyosiy aspektda o'rganish muhim bo'lib, bu yo'nalishda yanada chuqur arxiv tadqiqotlari zarur. Xususan, Britaniya va Rossiya arxivlarining birgalikda tahlili yangi ilmiy xulosalarga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hopkirk, Peter. The Great Game: On Secret Service in High Asia. London: John Murray, 1990. (O'zbek tilidagi tarjima: Хопкirk P. Katta o'yin Rossiyaga qarshi: Osiyo sindromi. M.: Ripol Klassik, 2004.)

2. Постников А.В. Схватка на «Крыше Мира»: Политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке. М., 2001.

3. Киплинг Р. Ким / Р. Киплинг. - М.: Высшая школа, 1990.

4. Халфин, Н.А. Английская колониальная политика на Среднем Востоке. (70-е годы XIX века) / Н.А. Халфин. Ташкент: Издательство Среднеазиатского государственного университета, 1957.

5. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т. I. СПб, 1906

6. G.Morgan. Anglo - Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895. London ; Totowa, N.J. : Cass.1981
7. Yapp, M. E. *Strategies of British India: Britain, Iran, and Afghanistan, 1798–1850*. Oxford: Clarendon Press, 1980.
8. Marvin C. Rossiylarning Merv va Afg'oniston masalasi. London, 1885.
9. Sale L. Afg'onistondagi qo'zg'olonning tarixi. London, 1843.
10. Masson C. Narrative Of Various Journey In Balochistan, Afghanistan, And The Panjab, Vol.3. London, 1842.
11. Gregorian V. Afg'oniston paydo bo'lishi: harblar, siyosat va jamiyat, 1747-1901. Stanford: Stanford University Press, 1969.
12. Noelle-Karimi C. Afg'oniston davlati: tarix, siyosat va mustaqillik. London: I.B. Tauris, 1997.
13. Becker S. Rossiyaning Markaziy Osiyo protektorati: Buxoro va Xiva. 1865-1924. Cambridge: Harvard University Press, 1968.
14. Curzon G.N. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question. London : Longmans, Green and co., 1889
15. Siegel J. Pomir mojarodagi diplomatikning tugashi: 1891-1895 yillar Anglo-rus Pomir kelishuvining arxiviy xulosasi. Londres: Curzon Press, 2002.